

MONIKA WALCZAK

INTERDYSCYPLINARNY CHARAKTER KULTUROZNAWCZEGO POJĘCIA KULTURY

ABSTRACT. Monika Walczak, *Interdyscyplinarny charakter kulturoznawczego pojęcia kultury* [The Notion of Culture in Cultural Studies and its Interdisciplinarity], edited by Z. Drozdowicz, S. Sztajer, „Człowiek i Społeczeństwo”, vol. XXXIX, Poznań 2015, pp. 135-152. Adam Mickiewicz University Press. ISBN 978-83-232-2953-7, ISSN 0239-3271.

Two tendencies determine the use of the concept of culture within Polish cultural studies: the tendency to understand culture in a generalized, comprehensive way and the tendency to narrow it down, to particularize it. The former tendency is visible, among other things, in the concept of culture adopted by the main founding traditions of Polish cultural studies: the Wrocław tradition established by Stanisław Pietraszko and the Poznań tradition introduced by Jerzy Kmita. The latter tendency is inherent in these conceptions of cultural studies that take as their object different fragments of culture for example contemporary culture, or artistic culture. The problem of interdisciplinarity presented in the paper is asked in the context of the notion of culture specific for cultural studies. The paper investigates, whether and in what sense the concept of culture is interdisciplinary. Do cultural studies researchers employ a specific notion of culture shared by them and suitable therefore to perform the function of integrating cultural studies as the domain of interdisciplinary studies? Which notion of culture – the general or the particular one – can serve the purpose better?

Monika Walczak, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Wydział Filozofii, Katedra Metodologii Nauk, Al. Raclawickie 14, 20–950 Lublin, Poland

1. Kulturoznawcze pojęcie kultury – tendencje rozumienia

Problemy swoistości kulturoznawczego pojęcia kultury w stosunku do innych badań stawiane są od początku powstania polskiego kulturoznaw-

stwa, tworząc jeden z zasadniczych wątków dyskusji nad jego statusem metodologicznym (metodologiczną tożsamością). Pytanie o kulturoznawczy sens kategorii kultury – jedno z konstytutywnych pytań dla problematyki podejmowanej przez polskie kulturoznawstwo – pojawia się w „Dokumencie programowym kulturoznawstwa. Komitet Nauk o Kulturze PAN”, przygotowanym na podstawie raportów z I Zjazdu Polskiego Towarzystwa Kulturoznawczego (Katowice – Cieszyn 2009). Przytoczę jego fragment, który dobrze oddaje główne tendencje w rozumieniu kulturoznawczym kultury:

Pytanie o kulturoznawczy sens pojęcia kultury, ciągle współcześnie rozszerzanego i multiplikowanego, wymagającego zatem stałej reinterpretacji. Pojęcie to może być i jest różnie interpretowane, ale na gruncie kulturoznawstwa zawsze jest ujmowane całościowo, przez przekroczenie tradycyjnych podziałów, np. na kulturę duchową i materialną czy symboliczną i społeczną. Z drugiej strony podkreśla się zainteresowanie mnogością kultur, ukazuje ich zróżnicowanie religijne, regionalne, narodowe, etniczne, społeczne; fragmentacja ta obecnie idzie coraz dalej – różne kultury definiowane są coraz wężziej, a kulturoznawcy coraz chętniej zajmują się raczej kwestiami szczegółowymi niż konstruowaniem ogólnych teorii kultury. Przedmiotem badań są również relacje między różnymi praktykami kulturowymi, np. słownymi i wizualnymi, obrazowymi i performatywnymi, wysokimi i popularnymi, a w związku z ekspansją nowych mediów technicznych, określaną coraz częściej jako globalna rewolucja komunikacyjna, zyskuje na znaczeniu komunikacyjne ujęcie kultury oraz badanie relacji starych i nowych mediów. Można obecnie zaobserwować przesuwanie się pojęcia kultury w stronę codziennego życia, kultur miejskich, kultury gospodarczej, przeżyć wspólnotowych, symulacji świata fizycznego, spektakli wirtualnych i hiperrzeczywistości, ideologii, konkretnych zjawisk artystycznych i paraartystycznych – z tych fragmentarycznych ujęć próbuje się wyprowadzać ostrożne uogólnienia na temat charakteru całej współczesnej kultury, z powrotem otwierać perspektywę całościową¹ [podkr. – M.W.].

Na problematykę kulturoznawczego pojęcia kultury składa się wiele pytań: Czy w ogóle istnieje kulturoznawcze pojęcie kultury? Jakie pojęcie kultury kulturoznawcy preferują jako najlepiej wyznaczające przedmiot kulturoznawstwa? W jakim stopniu pojęcie kultury funkcjonujące w pracach kulturoznawczych jest swoistym pojęciem kulturoznawstwa, a w jakim jest ono przejmowane z innych dyscyplin/nauk o kulturze? Czy da się wyróżnić taki aspekt kultury albo jakieś inne wyznaczniki specyfiki kulturoznawstwa:

¹ <http://www.knok.pan.pl/index.php/posiedzenia/79-posiedzenie-knok-z-26-maja-2010> [23.12.2014].

metody, cele, język itp., które pozwalałyby mówić o kulturoznawczym pojęciu kultury? Czy kulturoznawcy dysponują charakterystycznym pojęciem kultury wspólnym dla ich badań i mogącym pełnić funkcję integrującą kulturoznawstwo jako dziedzinę badań interdyscyplinarnych i jakie to jest pojęcie? Uszczegółowiając, jakim pojęciem kultury musi dysponować kulturoznawstwo, by móc połączyć np. historię kultury i badania nad kulturą współczesną oraz uchwycić ich wzajemne związki? Dodam, że kiedy przywołuję te pytania, chodzi mi o pojęcie kultury charakteryzujące polskie kulturoznawstwo, a nie jego odpowiedniki czy dziedziny pokrewne, jak *cultural studies* czy *Kulturwissenschaft*. Wychodzę bowiem z założenia, że takie dziedziny humanistyki, jak kulturoznawstwo, są lokalne, tj. tworzone w konkretnym środowisku, języku i kulturze, na nim kształtowane i jego dotyczące, chociaż ich badaniom i wynikom można nadać charakter powszechny.

Stosowane w polskim kulturoznawstwie pojęcie kultury wyznaczają dwie tendencje: do uogólnionego, całościowego rozumienia kultury oraz do jego partykularyzacji. Tendencja generalizująca uwidacznia się w rozumieniu kultury reprezentowanym przez główne środowiska założycielskie polskiego kulturoznawstwa: wrocławskie, zbudowane przez prof. Stanisława Pietraszkę, oraz poznańskie, zbudowane przez prof. Jerzego Kmitę. Tendencja partykularyzująca jest zaś obecna w tych ujęciach kulturoznawstwa, które za jego przedmiot przyjmują różne fragmenty kultury: kulturę współczesną, postnowoczesną, popularną, artystyczną itp.

1.1. Ogólne pojęcia kultury

Jednym z głównych pojęć związanych z kulturalizmem jako sposobem myślenia przeciwstawnym naturalizmowi (scjentyzmowi, pozytywizmowi), który przygotował grunt pod polskie kulturoznawstwo, jest antropologiczne pojęcie kultury, podstawowe dla formacji intelektualnej, której osiową postacią jest Florian Znaniecki, autor pracy *Cultural Reality*². Andrzej Mencwel, twórca projektu „Kulturologia polska XX wieku”³, umieszcza antropologiczne pojęcie kultury u podstaw polskiego kulturoznawstwa. Według niego kultura pojmowana antropologicznie:

² F. Znaniecki, *Rzeczywistość kulturowa*, tłum. J. Wocial, w: idem, *Pisma filozoficzne*, t. II, PWN, Warszawa 1991, ss. 474-493.

³ <http://www.kulturologia.uw.edu.pl/> [4.12.2014].

to kultura pojmowana jako rzeczywistość swoiście ludzka i jako swoista ludzka ekspresja, odniesiona do kreujących ją podmiotów, relatywizowana w ten sposób historycznie i społecznie, lecz antropologicznie uniwersalna⁴.

Antropologiczne pojęcie kultury nie jest jednak specyficzne jedynie dla kulturoznawstwa, lecz wyznacza obszar badań całej humanistyki.

W kontekst stworzonej przez Jerzego Kmitę koncepcji kulturoznawstwa jako humanistyki zintegrowanej wbudowane jest społeczno-regulacyjne pojęcie kultury⁵. Autor przejmując definicję kultury Warda Goodenougha, amerykańskiego antropologa kulturowego, charakteryzując ją następująco:

Na kulturę danej społeczności składa się wszystko to, co trzeba wiedzieć, czy też w co trzeba wierzyć, aby postępować w sposób akceptowalny dla jej członków i to w ramach jakiejś roli społecznej zaakceptowanej przez każdego z nich⁶.

Kultura w tym ujęciu jest więc czymś, czego ludzie mają się uczyć, w przeciwieństwie do tego, co biologicznie dziedziczą, jest więc wynikiem uczenia się, czyli wiedzą w najogólniejszym sensie tego terminu. J. Kmita rozumie kulturę nie jako coś materialnego, nie stanowią jej bowiem rzeczy, ludzie, zachowania czy przeżycia emocjonalne, lecz organizacja tych zjawisk. Kulturę „stanowią [...] formy rzeczy w umysłach ludzi – modele ich percypowania, inaczej: interpretowania ich”⁷. Pojęcie to nie jest więc specyficznie kulturoznawcze, bo wywodzi się z innej dyscypliny niż kulturoznawstwo i występuje w innych dziedzinach. Co zresztą miałyby znaczyć bycie kulturoznawczym?

Kwestia swoistości perspektywy badawczej kulturoznawstwa oraz próba uzasadnienia statusu kulturoznawstwa jako odrębnej nauki o kulturze stanowi także kontekst rozumienia kultury przez kulturoznawczą szkołę wrocławską Stanisława Pietraszki⁸. Przyjmuje ona, że podstawę perspektywy kulturoznawczej stanowią założenia o względnej autonomii kultury

⁴ A. Mencwel, *Kulturologia polska XX wieku*, <http://www.kulturologia.uw.edu.pl/page.php?page=wstep> [2.07.2015].

⁵ J. Kmita, *Późny wnuk filozofii – referat z okazji trzydziestolecia kulturoznawstwa w Poznaniu*, w: idem, *Późny wnuk filozofii. Wprowadzenie do kulturoznawstwa*, Bogucki Wyd. Naukowe, Poznań 2007, ss. 227-236.

⁶ Ibidem, s. 228.

⁷ Ibidem, s. 229.

⁸ S. Pietraszko, *Przedmiot teorii kultury*, w: idem, *Kultura. Studia teoretyczne i metodologiczne*, Atla 2, Wrocław 2012, ss. 15-36.

i o poznawaniu kultury jako kultury. Założenia te określają też najogólniej przedmiot proponowanej tu teorii kultury. Według S. Pietraszki jest nim:

[...] kultura pojmowana jako system swoistych prawidłowości, określający – przy udziale różnych prawidłowości heteronomicznych – sposób życia ludzi i realizujący się w ludzkich zachowaniach i wytworach. System owych swoistych prawidłowości stanowi zarazem sferę względnej autonomii, względnej, bo ograniczonej przez różne heteronomie⁹.

Powstaje zatem pytanie, czy to podejście badawcze i pojęcie kultury nie jest charakterystyczne dla podejścia antynaturalistycznego w naukach humanistycznych, a nie jedynie dla kulturoznawstwa? Czym różni się ono od podejścia filozofii kultury, która szuka najogólniejszych własności tego, co kulturowe? Czy rzeczywiście kulturoznawstwo wnosi tu coś więcej?

Kontynuując sposób rozumienia kultury szkoły poznańskiej, Jacek Sójka podaje różne pojęcia kultury, jakie współwystępują w kulturoznawstwie i stanowią o sposobie podejścia do tego, co ono bada¹⁰. W ramach podejścia rozumiejącego przedmiotem kulturoznawstwa jest „całość przedmiotu całej humanistyki, czyli ogół sensów składających się na pewną całość społeczną”¹¹. Kultura jest też rozumiana aksjologiczno-normatywnie¹² jako pewne wzory zachowań, normy, wartości, przekonania podzielane przez określoną grupę. Nade wszystko jest jednak sposobem odbierania i zarazem tworzenia rzeczywistości:

Kultura – poza wszystkim – to wciąż tworzący się sposób widzenia i interpretowania rzeczywistości („obraz świata”), który przez samych zainteresowanych (w momencie owego „patrzenia” i interpretowania) nie jest traktowany jako „obraz”, lecz jako świat, coś obiektywnego i przedmiotowego¹³.

W dyskusjach nad tożsamością kulturoznawstwa pojawiają się pojęcia kultury, które są przez nie używane w ramach różnych tradycji jego uprawiania. Na przykład Jarosław Rokicki we *Wprowadzeniu do książki*

⁹ Ibidem, s. 35.

¹⁰ J. Sójka, *Kulturoznawstwo – od znawstwa do dyscypliny naukowej*, „Nauka” 4/2005, ss. 97-116.

¹¹ Ibidem, s. 105.

¹² Poszczególne cechy kultury, tak jak je charakteryzują antynaturaliści (Wilhelm Dilthey, Wilhelm Windelband czy Heinrich Rickert), mogą stać się podstawą odrębnych pojęć kultury, w zależności od akcentu położonego na którąś z tych własności wyznaczają różne pojęcia kultury.

¹³ J. Sójka, *Kulturoznawstwo...*, s. 107.

wydanej na podstawie materiałów z I Zjazdu Polskiego Towarzystwa Kulturoznawczego¹⁴ wymienia następujące pojęcia kultury: w paradygmacie etnograficznym i antropologicznym kultura jest traktowana jako sposób życia pewnego ludu; w paradygmacie semiotycznym uznaje się ją za system semiotyczny i aksjologiczny; w paradygmacie postmodernistycznym pojmowana jest jako „»dyskurs« lub zbiór tekstów, które należy »zdekonstruować« i ewentualnie »posklejać« na nowo”¹⁵. Jednym z pojęć kultury, jak wskazują kulturoznawcy, uzyskującym dziś szczególną pozycję, jest komunikacyjne pojęcie kultury, gdzie kultura rozumiana jest jako „typ komunikacji międzyludzkiej, jakkolwiek zapośredniczonej”¹⁶, jako „komunikacja i przekazywanie znaczeń”¹⁷.

Przywołane pojęcia kultury stanowią najbardziej charakterystyczne przykłady rozumienia kultury w ramach polskiego kulturoznawstwa, jak również sposoby charakteryzowania swoistego dla kulturoznawstwa punktu widzenia.

1.2. Partykularne pojęcia kultury

Partykularne pojęcia kultury są nie tyle wskazywane jako pojęcia wiodące, wyznaczające przedmiot badań polskiego kulturoznawstwa, lecz faktycznie używane i wyznaczające konkretny obszar zainteresowań kulturoznawców. Do pojęć tych w pierwszym rzędzie należy kultura współczesna¹⁸, charakteryzowana na różne sposoby: jako kultura ponowoczesna¹⁹/postnowoczesna²⁰,

¹⁴ J. Rokicki, *Wprowadzenie*, w: A. Pankowicz, J. Rokicki, P. Plichta (red.), *Tożsamość kulturoznawstwa*, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008, ss. 7-10.

¹⁵ *Ibidem*, s. 7.

¹⁶ J. Sójka, *Kulturoznawstwo...*, s. 106.

¹⁷ *Ibidem*, s. 110.

¹⁸ Te zainteresowania wyraża najlepiej tytuł kwartalnika „Kultura Współczesna”, ukazującego się od 1993 r., a od 2006 r. stanowiącego forum Polskiego Towarzystwa Kulturoznawczego. Zob. <http://www.kulturawspolczesna.pl/> [22.12.2014].

¹⁹ Zob. prace Zygmunta Baumana: *Płynna nowoczesność*, Wyd. Literackie, Kraków 2006; *Ponowoczesność jako źródło cierpień*, Sic!, Warszawa 2000, a także publikacje nawiązujące do jego prac.

²⁰ Zob. zbiór artykułów pt. *Ku drugiej nowoczesności: refleksyjna tożsamość w sieci*, „Kultura Współczesna” 1/2004, <http://www.kulturawspolczesna.pl/archiwum/2004/1>, [23.12.2014]; *Socjologiczne diagnozy nowoczesności*, „Kultura Współczesna” 2-3/2001, <http://www.kulturawspolczesna.pl/archiwum/2001/2-3> [23.12.2014]; *Problemy polskiej recepcji postmodernizmu*, „Kultura Współczesna” 3-4/1996, <http://www.kulturawspolczesna.pl/archiwum/1996/3-4> [23.12.2014].

kultura globalna²¹, kultura informacyjna/informacji/informatyczna, kultura cyfrowa/cyberkultura²²/sieci²³, kultura konsumpcyjna²⁴, kultura wizualna²⁵/kultura audiowizualna, kultura popularna²⁶/popkultura/ kultura masowa²⁷. Każde z tych pojęć zwraca uwagę na pewien aspekt kultury współczesnej, chociaż dopiero ich suma decyduje o jej swoistości. Pojęcie kultury współczesnej określają takie zagadnienia, jak: płynność i zmiana, zróżnicowanie i pluralizm kulturowy, tożsamość, podmiotowość, etniczność, rasa, naród, płeć, feminizm, globalizacja, hybrydowość, konsumpcjonizm, migracje, polityka tożsamości, nowe ruchy społeczne, ponowoczesność, postkolonializm, postfordyzm, kapitalizm, demokracja, wiedza-władza, reprezentacja, polityka kulturowa, mass media, nowe technologie.

Kolejne partykularne pojęcie kultury, które łączy w całość różne przedmioty badań kulturoznawców, to pojęcie kultury artystycznej²⁸. Obejmuje ono takie dziedziny sztuki, jak: literatura, sztuki piękne, muzyka, teatr, kino, oraz to, co jest z nimi związane – zjawiska i procesy tworzenia, rozpowszechniania i wykorzystania dzieł sztuki lub przedmiotów materialnych, posiadających wartość artystyczną (estetyczną). Teresa Kostyrko, autorka

²¹ G. Mathews, *Supermarket kultury. Globalna kultura – jednostkowa tożsamość*, PIW, Warszawa 2005.

²² Tematyce tej poświęcony jest nr 1/2005 „Kultury Współczesnej” pt. *Spółczesność sieciowa i cyberkultura: teorie i interpretacje*, <http://www.kulturawspolczesna.pl/archiwum/2005/1> [23.12.2014].

²³ J. Sójka, *Kulturoznawstwo...*, ss. 109-111.

²⁴ Zob. pracę Tomasza Szlendaka: *Leniwe maskotki, rekiny na smyczy. W co kultura konsumpcyjna przemieniła mężczyzn i kobiety*, Jacek Santorski & Co, Warszawa 2005.

²⁵ Problematyce kultury wizualnej poświęcony był II Zjazd PTK „Więcej niż obraz. Współczesna kultura i jej badanie”, Kraków, 19-21 września 2013. Zob. też rozdz. 9: *Kultura wizualna*, w: E. Baldwin, B. Longhurst, S. McCracken, M. Ogborn, G. Smith (red.), *Wstęp do kulturoznawstwa*, tłum. M. Kaczyński, J. Łoziński, T. Rosiński, Zysk i S-ka, Poznań 2007, ss. 414-471; K. Chmielecki, *Od cultural studies do visual cultural studies. Tendencje rozwoju refleksji kulturoznawczej w odpowiedzi na zwrot obrazowy*, w: A. Pankowicz, J. Rokicki, P. Plichta (red.), *Tożsamość kulturoznawstwa*, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008, ss. 225-235.

²⁶ Zob. wydawane od 2002 r. czasopismo „Kultura Popularna”, http://katalog.czasopism.pl/index.php/Kultura_Popularna [23.12.2014].

²⁷ A. Kłosowska, *Kultura masowa. Krytyka i obrona*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2011.

²⁸ Zbiór artykułów pt. *Kultura artystyczna jako znaki czasu*, „Kultura Współczesna” 2/2004, <http://www.kulturawspolczesna.pl/archiwum/2004/2> [23.12.2014]; *O nowoczesnej i ponowoczesnej kulturze artystycznej*, „Kultura Współczesna” 3/2000, <http://www.kulturawspolczesna.pl/archiwum/2000/3> [23.12.2014].

wielu prac na temat kultury artystycznej²⁹, pojmując ją jako fragment (rodzaj lub typ) kultury symbolicznej. Kultura według niej obejmuje realizacje zjawisk artystycznych i estetycznych, w tym dzieła sztuki oraz normy, które ujawniają się w praktyce artystów, twórców nieprofesjonalnych, krytyków i odbiorców. Wielu kulturoznawców posługujących się tym pojęciem wyznacza przedmiot swoich badań, przy czym poszerza go w miarę, jak poszerza się dziś pojęcie zjawisk artystycznych/estetycznych. Tak ujmując przywołany już Dokument Programowy I Zjazdu PTK:

Obserwując ruchy na granicach sztuki, nauki i technologii, bada się nowe media jako fundament współczesnej kultury artystycznej. Analizuje się sztukę funkcjonującą w miejscach publicznych i *designie*, wpływ nowych mediów na tradycyjne dziedziny artystyczne, takie jak literatura, teatr czy sztuki wizualne, społeczne i polityczne zaangażowanie sztuki. Kulturoznawcy badają również zjawiska paraartystyczne, rodzące się na pograniczu sztuki i rozrywki, jak kultura fanowska, rosnąca rola odbiorców sztuki w procesie artystycznej kreacji, wykorzystywanie sztuki i strategii artystycznych do tworzenia miejsc symbolicznych i symbolicznie nacechowanych, do tematykacji przestrzeni miejskich. Globalizacja rynku sztuki, jej transkulturowość sprzyja przenoszeniu form artystycznych z jednej kultury do innej, co pozwala dostrzegać w sztuce najbardziej dynamiczny element kultury, wykraczający poza utrwalone w lokalnych kulturach reguły, normy i wartości. Uwaga kulturoznawców koncentruje się dzisiaj nie tylko na formach kanonicznych, lecz także pobocznych, hybrydycznych, a więc takich, w których upatrują zapowiedzi zmiany kulturowej. Współczesne badania kulturoznawcze zdają się wychodzić z założenia, że praktyki i dyskursy kulturowe mają mniej lub bardziej kreatywny charakter³⁰.

2. Pojęcie interdyscyplinarności

„Interdyscyplinarność” jest kategorią często stosowaną dziś do charakteryzowania współczesnej nauki. Przeciwstawia się ją dyscyplinarności, przy czym interdyscyplinarność rozumiana jest jako wielodyscyplinowość a dyscyplinarność jako monodyscyplinowość³¹. „Interdyscyplinarność” stanowi również zbiorczą nazwę dla badawczego poruszania się po wielu dyscypli-

²⁹ T. Kostyrko, *O kulturze artystycznej*, Centralny Ośrodek Metodyki Upowszechniania Kultury, Warszawa 1985.

³⁰ <http://www.knok.pan.pl/index.php/posiedzenia/79-posiedzenie-knok-z-26-maja-2010> [23.12.2014].

³¹ A. Chettiparamb, *Interdisciplinarity: A Literature Review*, The Interdisciplinary Teaching and Learning Group, Subject Centre for Languages, Linguistics and Area Studies,

nach naukowych. Zjawisko to występuje w nauce w różnych wersjach i bywa także określane jako „transdyscyplinarność”, „multidyscyplinarność”, „pluridyscyplinarność” czy „syndyscyplinarność”. Istnieją różne propozycje znaczeń wymienionych terminów (postulaty znaczeniowe)³². W niniejszym artykule przyjmuję szerokie użycie terminu „interdyscyplinarność”, lecz proponuję nieco inne uporządkowanie używanej tu terminologii. W tytule artykułu używam terminu „interdyscyplinarność” szeroko, jako zbiorczą nazwę różnych odmian wielodyscyplinowości, ponieważ termin ten często tak jest właśnie używany. Wolałabym jednak traktować interdyscyplinarność jako jedną z odmian wielodyscyplinowości, a terminu tego używać jako kategorii najszerszej zakresowo, oznaczającej wszystkie sytuacje wykraczania w nauce poza jedną dyscyplinę naukową i przekraczania granic poszczególnych dyscyplin³³.

Termin „interdyscyplinarność” to rzeczownik utworzony od przymiotnika „interdyscyplinarny”, a przymiotniki oznaczają cechy (własności) czegoś. Własności takie są ontologicznie wtórne wobec przedmiotu pierwotniejszego, którego są własnościami. Stąd interdyscyplinarność to własność nauki (lub niektórych jej fragmentów), na pierwszym miejscu rozumianej czynnościowo – jako badania lub wytworowo – jako wiedza uzyskana w wyniku tych czynności. Ponadto interdyscyplinarność może być rozumiana jako własność nauki pojętej jako forma poznania, tj. jako metoda (forma, jaką przybierają czynności badawcze), język (forma, jaką przybiera uzyskana wiedza) lub instytucjonalna forma uprawiania nauki (forma, jaką przybiera nauka jako dziedzina kultury)³⁴. Przymiotnik „interdyscyplinarny” (wielodyscyplinowy) pojawia się w takich frazach, jak: „badania interdyscyplinarne” (*interdisciplinary studies, interdisciplinary research*), „dziedzina badań interdyscyplinarnych”, „wiedza interdyscyplinarna” (*interdisciplinary knowledge*), „problem interdyscyplinarny” (*interdisciplinary problem*), „pojęcie interdyscyplinarne” (*interdisciplinary concept*), „interdyscypli-

School of Humanities, University of Southampton, Southampton 2007; <https://www.llas.ac.uk/resources/3219> [2.01.2015].

³² J. Kozłowski, *Narodziny i rozwój dyscyplin naukowych*, <http://kbn.icm.edu.pl/pub/kbn/sn/archiwum/9601/kozlow.html> [6.08.2010].

³³ Stosuje się tu różną metaforę: przekraczanie granic, budowanie mostów, bilingwizm. Zob. <https://sites.google.com/a/ualberta.ca/rick-szostak/research/about-interdisciplinarity/definitions/defining-instrumental-interdisciplinarity> [27.12.2014].

³⁴ S. Kamiński, *O typach desygnatów terminu nauka*, w: idem, *Nauka i metoda. Pojęcie nauki i klasyfikacja nauk*, TN KUL, Lublin 1992, ss. 1-19.

narny program studiów”, „edukacja interdyscyplinarna” (*interdisciplinary education*), „podejście interdyscyplinarne” (*interdisciplinary approach*)³⁵.

Słowo „interdyscyplinarny” składa się z dwóch części: przedrostka „inter-” i przymiotnika „dyscyplinarny”. Przedrostek pochodzenia łacińskiego „inter-” znaczy: między-, wśród-, wewnątrz-, pośród-, współ-. Przymiotnik „dyscyplinarny” znaczy tu: związany z daną dyscypliną naukową. Znaczenia obu tych słów zachowują ważność w przypadku słowa „interdyscyplinarny”, czyli międzydyscyplinowy, znajdujący się (metaforyka przestrzenna) pomiędzy dyscyplinami, na wspólnym terenie, którego żadna z poszczególnych dyscyplin sama nie obejmuje, a równocześnie tworzący wspólny obszar badawczy dwóch lub więcej dyscyplin³⁶.

Ważne dla rozumienia interdyscyplinarności elementy znaczeniowe wyróżnia w definicji badań interdyscyplinarnych Allen F. Repko:

Badania interdyscyplinarne są procesem odpowiadania na pytanie, rozwiązywania problemu lub zajmowania się pewnym tematem (*topic*)³⁷, który jest zbyt szeroki lub złożony, aby mógł być adekwatnie podjęty przez pojedynczą dyscyplinę. Wykorzystują one dyscyplinarne perspektywy i integrują ich osiągnięcia, aby wytworzyć pełniejsze rozumienie lub postęp poznawczy³⁸.

Elementami konstytutywnymi badań interdyscyplinarnych są: (1) procesualny charakter badań³⁹, (2) istnienie dyscyplin lub wyspecjalizowanych dziedzin wiedzy, które reprezentują „dyscyplinarną perspektywę” – sposób podejścia do problemu, (3) integracja wyników uzyskanych w ramach poszczególnych dyscyplin, (4) pełniejsze (zintegrowane/integralne i ukierunkowane) rozumienie lub rozwój poznania jako cel. Pomijając charakterystykę większości z wymienionych elementów, skupiam się na konstytutywnym dla rozumienia interdyscyplinarności pojęciu integracji, gdyż to ono wydaje

³⁵ A.F. Repko, *Interdisciplinary Research: Process and Theory*, Sage, Los Angeles 2008.

³⁶ Ibidem, ss. 5-6.

³⁷ Termin *topic* może oznaczać zarówno temat, jak i problem, problematykę, a także przedmiot. Wieloznaczność ta oddaje wielość sytuacji, z którą mamy do czynienia w przypadku interdyscyplinarności.

³⁸ A.F. Repko, *Interdisciplinary Research...*, s. 12.

³⁹ A.F. Repko woli charakteryzować badania interdyscyplinarne jako „proces”, a nie jako „metodę”, bo, jak twierdzi, „proces pozwala na większą elastyczność metodologiczną, szczególnie kiedy pracuje się w naukach humanistycznych” (ibidem, s. 12). Nie uwzględnia zmian we współczesnym rozumieniu metody polegających m.in. na tym, że przez pojęcie metody rozumie się dziś zwykle po prostu to, co robią naukowcy, a nie sztywne, algorytmiczne wzorce postępowania. Zob. A. Bronk, *Metoda naukowa*, „Nauka” 1/2006, ss. 47-64.

się centralne dla interdyscyplinarności pojęć, a ostatecznie dla objaśnienia, na czym polega interdyscyplinarność kulturoznawczego pojęcia kultury⁴⁰.

3. Integracja jako element konstytutywny interdyscyplinarności

Terminy bliskoznaczne wobec terminu „integracja” to: aliaż, amalgamat, centralizacja, federacja, fuzja, harmonizacja, harmonizowanie, integrowanie, jednoczenie, jednolicenie, komasacja, kombinacja, kompilacja, kompozycja, koncentracja, konglomerat, konsolidacja, kumulacja, łączenie, łączenie się, mariaż, mieszanina, mieszanka, nagromadzenie, normalizowanie, normowanie, połączenie, powiązanie, reintegracja, scalanie, scalenie, scalenie się, scentralizowanie, skomasowanie, skupienie, skupisko, standaryzacja, standaryzowanie, synteza, ugruntowanie, ujednolicanie, umocnienie, unia, unifikacja, unifikowanie, upodabnianie, utrwalenie, zagęszczenie, zbitka, zcentralizowanie, zespalanie, zespolenie, zespolenie się, ześrodkowanie, zgrupowanie, zintegrowanie, zintegrowanie się, zjednoczenie, zlepek, złączenie, zmieszanie, związek⁴¹. Już sam zbiór tych bliskoznaczników pokazuje, jak różną postać może przybrać integracja. Najważniejsze dla rozumienia interdyscyplinarności są zaś terminy: integracja, synteza i scalanie, oraz antonimy: dezintegracja, podział, rozłam, rozbrat, rozczepienie, rozczłonkowanie⁴². Istotne terminy, które tworzą z nimi rodzinę znaczeniową, to: jedność, spójność, struktura, całość, ogólność, a antonimy to: analiza, wycinkowość, aspektywność, szczegółowość.

Biorąc pod uwagę kontekst terminologiczny, warto się zastanowić, na czym polega integracja powiązana z interdyscyplinarnością? Integracja to rodzaj syntezy⁴³, tworzenia z elementów pewnej (nadrzędnej) całości. Integrowanie może być zatem rodzajem porządkowania, stąd ważne jest tu pojęcie relacji i struktury (synteza – porządek – struktura). Pojęcie ma charakter interdyscyplinarny, jeżeli przekracza granice dyscyplin naukowych, buduje między nimi mosty (*bridging concepts*), dostarcza wspólnej pod-

⁴⁰ Równie ważną funkcją interdyscyplinarności jest funkcja heurystyczna, związana z celem, jakim jest rozwój nauki. Interdyscyplinarne pojęcie kultury pozwala na przeniesienie pewnych sposobów ujmowania (analogie, metafory) jednych przedmiotów na inne i w tym sensie pełni rolę heurystyczną.

⁴¹ <http://synonim.net/synonim/integracja> [31.12.2014].

⁴² <http://antonimy.net/antonim/integracja> [31.12.2014].

⁴³ Rodzajem „syntezy” są także modne dziś pojęcia „emergencja” i „synergia”.

stawy, np. wtedy, gdy pełni funkcję integrującą badania z zakresu różnych dyscyplin naukowych, wiedzę, gdy tworzy syntezę, tj. bardziej całościowe niż ujęcie dyscyplinowe podejście lub wiedzę na temat przedmiotu badanego. Interdyscyplinarny charakter pojęcia polega na tym, że łączy różne cechy przedmiotów badanych w ramach poszczególnych dyscyplin, lub na tym, że pozwala znaleźć wspólną cechę przedmiotów, które z punktu widzenia poszczególnych dyscyplin są różnymi przedmiotami (formalnymi) i potraktować je jako jeden przedmiot (materialny)⁴⁴.

Przez „pojęcie” rozumiane są różne rzeczy: po pierwsze, znaczenie nazwy (terminu), sposób rozumienia (użycia) nazwy w danym języku, po drugie, nazwa, na którą składa się materialny nośnik znaczenia i znaczenie (lub wiele znaczeń)⁴⁵. Niezależnie od rozróżnienia wskazanych sensów terminu „pojęcie”, definicja danego pojęcia, np. kultury, jest tezą lub zbiorem tez, odpowiedzią na pytanie, czym jest lub jak w pewnym środowisku rozumiane jest dane pojęcie (tu: kultura). Pojęcia stanowią tworzywo aparatury pojęciowej, która decyduje m.in. o teoretycznych założeniach przyjmowanych w ramach pewnej dyscypliny naukowej i wyznacza charakterystyczny dla niej aspekt badania i przedmiot formalny.

Do roli integrującej nadają się pojęcia o określonym stopniu ogólności (pojęcia ogólne), pojęcia o wystarczająco szerokim zakresie, by można było dokonać wyróżnienia podzbiorów oznaczających zbiory ich desygnatów, którymi zajmują się poszczególne dyscypliny naukowe. Rolę integrującą przypisuje się także pojęciom ze względu na ich wieloznaczność (rzecz typowa dla wszystkich podstawowych pojęć z zakresu nauk humanistycznych, z pojęciem kultury włącznie). Pojęcia wieloznaczne (takie jak kategoria kultury) lepiej nadają się do roli integrującej, ponieważ definiuje się je na wiele sposobów i stale dyskutuje ich znaczenia, ujmują one złożoność rze-

⁴⁴ Przydatne odróżnienie przedmiotu materialnego i formalnego jest dziś rzadko używane, chociaż bardzo dobrze ujmuje takie zjawiska, jak wycinkowość i aspektywność poznania, a także jest przydatne przy definiowaniu interdyscyplinarności. Warto przypomnieć, że przedmiot materialny to przedmiot dany do badania, w całym swoim uposażeniu i bogactwie aspektów, natomiast przedmiot formalny to fragment, wycinek przedmiotu materialnego ujęty przez podmiot w określonym aspekcie, z pewnego punktu widzenia. Zob. S. Kamiński, *Nauka i metoda...*, ss. 187-188; *Przedmiot*, w: A. Podsiad, Z. Więckowski (oprac.), *Mały słownik terminów i pojęć filozoficznych dla studiujących filozofię chrześcijańską*, PAX, Warszawa 1983, kol. 302-303.

⁴⁵ Tak używa terminu „pojęcie” Willy Ostreng, *Science without Boundaries: Interdisciplinarity in Research, Society and Politics*, University Press of America, Lanham 2009, ss. 182-183.

czywistości i oddają rzeczywistość tak, jak ją postrzegamy w codziennym ujęciu⁴⁶.

Problematyka integracji dyscyplin naukowych obejmuje różne rodzaje integracji⁴⁷. Jedną z propozycji ich uporządkowania przedstawia szkoła Shiyali R. Ranganathana⁴⁸. Integracja dotyczy tu „tematów badawczych”, gdzie są one rozumiane jako przedmioty badań (wyznaczone przez pojęcia) bądź jako tezy lub zbiory tez na temat tych przedmiotów, a więc w tym drugim sensie integracja odnosi się do wiedzy. Propozycję tę można zastosować do problematyki integracji dyscyplin na poziomie pojęć. Uporządkowanie to zostało dokonane według kryterium, którym jest rodzaj związku pomiędzy „tematami badawczymi” (pojęciami). Związek ten może być luźny lub mocny: „tematy badawcze bywają związane ze sobą w rozmaity sposób, od zwykłego sąsiedztwa pod wspólną okładką książkową, do pełnej integracji w ramach nowej dyscypliny”⁴⁹.

Integracja nauk może przybierać formę: (1) zbioru (*agglomeration*); (2) luźnego złożenia (*loose-assembly*), (3) wiązania (*clustering*), (4) destylacji (*distillation*); (5) scalenia (*fusion*)⁵⁰. Połączenie pierwszego typu (zbiór) polega na zestawianiu niepowiązanych ze sobą składników, pochodzących z różnych dyscyplin (np. łączenie tematów w ramach jednej konferencji lub pod wspólną okładką, bez tworzenia spójnej całości). W drugim przypadku (luźne złożenie) mamy do czynienia z powiązaniem dwóch dyscyplin w formie ukierunkowania, porównania, wpływu lub narzędzia. Przykładem ukierunkowania może być podręcznik logiki dla humanistów; porównania – badania porównawcze chrześcijaństwa i judaizmu, wpływu – wpływ filozofii nauki (np. koncepcja paradygmatu) na rozwój historii sztuki, a narzędzia – zastosowanie wiedzy z zakresu retoryki do badań nad tekstem naukowym w ramach naukoznawstwa. W przypadku trzeciej formy integracji (wiązanie) pojedynczy przedmiot (lub problem) stanowi punkt wspólny zainteresowania kilku dyscyplin. Specjaliści z różnych dyscyplin

⁴⁶ Ibidem, s. 183.

⁴⁷ Wieloaspektową charakterystykę integracji nauk przedstawia S. Kamiński, *Nauka i metoda...*, ss. 275-282. Odwołuję się do niej, omawiając problematykę interdyscyplinarności kulturoznawstwa: M. Walczak, *Między dyscypliną a badaniami interdyscyplinarnymi: uwagi o metodologicznym statusie kulturoznawstwa*, „Roczniki Kulturoznawcze” 1/2010, ss. 7-41.

⁴⁸ Shiyali R. Ranganathan jest twórcą bibliotekarstwa indyjskiego i autorem prac dotyczących klasyfikacji bibliotecznych, stosowanych w bibliotekach badawczych na całym świecie. Typy integracji omawiam za: J. Kozłowski, *Narodziny i rozwój...*

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem.

studiują wspólny przedmiot materialny (temat) z perspektywy własnych dyscyplin, tworząc dla tych dyscyplin ich przedmioty formalne. Często jednak powstającej w ten sposób „wiązanej dyscyplinie” brak spójności i jednoczących teorii. Jako przykłady „dyscypliny związanej” podawane są „badania nad obszarem” (*area studies*), np. sinologia, indologia, studia amerykańskie, w których przedstawiciele różnych dyscyplin zajmują się pewnym obszarem geograficznym. Badania takie łączą w sobie dyscypliny społeczne i humanistyczne: filologię, historię, historię sztuki, antropologię, nauki polityczne, socjologię i ekonomię. Czwarty rodzaj połączenia (destylacja) polega na „wydobyciu” powiązanych ze sobą przedmiotów (pojęć) z kilku dyscyplin i zbudowaniu wokół nich nowej dyscypliny. Przykładem takiej integracji jest metodologia nauk, która wyodrębnia metody badawcze różnych dyscyplin i tworzy z nich materię nowego obszaru badawczego. Podobnie zarządzanie szpitalami, przedsiębiorstwami, administracją publiczną czy bibliotekami zostało „wydestylowane” i uogólnione w formie nauk o zarządzaniu. Piąte połączenie (scalenie) polega na stworzeniu z dwóch dyscyplin dyscypliny nowej, niezależnej, formalnie zorganizowanej. Przykładem tego są: biochemia, socjolingwistyka, biotechnologia, biofizyka, astrofizyka, geopolityka⁵¹.

Przedstawione rodzaje integracji można odnieść do integracji pojęciowej, tj. takiej, gdzie pojęcia są narzędziem integracji. Integracja pojęciowa (*conceptual integration*) może być także rozumiana inaczej, tj. gdy pojęcia są tworzywem integracji (czyli tym, co integrowane w jakąś nadrzędną całość, syntetyzowane), a także wytworem integracji⁵². Dalsze uwagi dotyczą jedynie tej wersji integracji pojęciowej, w której pojęcia są narzędziem integracji, a dokładniej: gdzie pojęcie kultury jest narzędziem integracji kulturoznawstwa.

4. Integrujący charakter kulturoznawczego pojęcia kultury

Interdyscyplinarność kulturoznawczego pojęcia kultury polega na tym, że integruje ono przedmioty badań różnych dyscyplin tworzących dziedzinę

⁵¹ Korzystam tu z fragmentu swojego tekstu: M. Walczak, *Między dyscypliną a badaniami interdyscyplinarnymi...*, ss. 30-32.

⁵² J.L. Morrison, *Conceptual integration in online interdisciplinary study: Current perspective, theories, and implications for future research*, „The International Review of Research in Open and Distributed Learning” 4(2)/2003, ss. 1-9, <http://www.irrodl.org/index.php/irrodl/article/view/154/235> [2.01.2015].

badań interdyscyplinarnych, jaką jest kulturoznawstwo. Łączy ono w całość różne fragmenty tego, co zaliczane jest przez kulturoznawców do kultury, a także łączy aspekty, w których badają oni kulturę, i nadaje jedność przedmiotowi badań kulturoznawstwa. Interdyscyplinarne pojęcie kultury wyznacza wspólny przedmiot badań kulturoznawstwa, jakim jest ogólnie rozumiana kultura. Za pomocą wyznaczanego przez pojęcie kultury jednego przedmiotu badań łączy różne dyscypliny naukowe: antropologię kultury, socjologię kultury, filozofię kultury, historię kultury, studia porównawcze (komparatystykę), w całość nazywaną kulturoznawstwem.

Do roli pojęć integrujących, i w tym sensie interdyscyplinarnych, najlepiej nadają się pojęcia najbardziej ogólne. Taką funkcję w ramach kulturoznawstwa pełnią najogólniejsze pojęcia kultury, jak: antropologiczne pojęcie kultury (Florian Znaniecki, Andrzej Mencwel), społeczno-regulacyjne pojęcie kultury (Ward Goodenough, Jerzy Kmita) oraz pojęcie kultury jako sfery autonomicznej (Stanisław Pietraszko). Te ogólne pojęcia, mimo że powstawały w ramach poszczególnych dyscyplin, np. socjologii kultury czy antropologii kultury, mają walor najogólniejszy (uniwersalny), jaki może być związany z daną sferą rzeczywistości (tu: kulturą) i w tym sensie można je nazwać pojęciami filozoficznymi. Rodzą się jednak pytania: Na czym polega filozoficzność pojęć? Jaka jest relacja między ogólnością i filozoficznością? Czy każde pojęcie najogólniejsze w odniesieniu do danej sfery rzeczywistości jest filozoficzne? Kulturoznawcy łączą jednak najogólniejsze pojęcie kultury nie z filozofią, lecz z kulturoznawstwem właśnie.

Ogólne pojęcia kultury bazują na uniwersalnym (ogólnym) aspekcie (aspektach) przedmiotów badanych przez kulturoznawstwo, wspólnym dla nich wszystkich. Jak każde pojęcie, pojęcia ogólne powstają w wyniku abstrakcji, stąd też są aspektywne, gdyż koncentrują się na jednych cechach przedmiotów, a inne pomijają. Aspekt (aspekty) ten można wyabstrahować z różnych przedmiotów badanych w ramach kulturoznawstwa i dyscyplin tworzących je jako dziedzinę badań interdyscyplinarnych. Powstaje z nich całość nazywana przy danym pojęciu kulturą. Aspekty łączące mogą być różne: w przypadku antropologicznego pojęcia kultury jest nim odniesienie do człowieka-podmiotu, twórcy kultury, a także zmienność historycznych i geograficznych realizacji kultury, w przypadku społeczno-regulacyjnego pojęcia kultury – aspekt poznawczo-przekonaniowy i normatywno-społeczny, w przypadku pojęcia kultury jako sfery autonomicznej – aspekt autonomii wobec świata materialnego i aspekt regulująco-organizujący wobec sposobu życia ludzi.

Funkcję integrującą pełni też, krytykowane przez S. Pietraszkę⁵³, sumaryczne pojęcie kultury (Gustav F. Klemm, Edward B. Tylor), gdzie kultura rozumiana jest jako suma odrębnych dziedzin ludzkiego świata (sztuki, religii itp.), w szczególności dziedzin zachowań wytwórczych i ich przedmiotowych (rzeczowych) rezultatów, lub jako ludzkie zachowania, wytwory i ich obserwowalne, instytucjonalne formy istnienia. Chociaż kulturoznawcy odzęgają się od niego, przywołują je, gdyż pozwala ono dostrzec, w jak różny sposób pojęcia spełniają funkcję integrującą i że integrowanie może przybierać postać różnego rodzaju sumowania (zbioru, luźnego złożenia, wiązania lub scalenia w terminologii S.R. Ranganathana) lub abstrakcji (destylacji). Obie postacie integracji występują w odniesieniu do treści nazwy „kultura”, a nie jej zakresu, chociaż przy integracji jako destylacji dąży się do jednego zakresowo pojęcia kultury⁵⁴.

W przypadku pojęć kultury integrujących kulturoznawstwo dzięki wyróżnionym uniwersalnym aspektom przedmiotów kulturowych, będących równocześnie elementami znaczenia (treści) terminu „kultura”, mamy do czynienia z integracją w postaci destylacji, czyli abstrakcji. Polega ona na selekcyonowaniu cech przedmiotów, pomijaniu jednych i wyodrębnianiu innych jako wspólnych dla określonego zbioru przedmiotów, z pewnego powodu ważnych, i tworzeniu z nich pojęcia. Cechy te to aspekty od strony przedmiotowej (ontologicznej), te same, które z punktu widzenia poznawczego (podmiotu poznającego) określane są właśnie jako punkt widzenia, z którego poznawany/badany jest dany przedmiot.

W przypadku sumarycznych pojęć kultury integrujących przedmiot kulturoznawstwa poprzez sumowanie mamy do czynienia z sumowaniem aspektów lub wycinków (fragmentów, części), jakimi są przedmioty kulturowe. Przez wycinek rozumiem coś innego niż aspekt. Wycinek jest częścią całościowo pojętego przedmiotu, np. sztuka jako część kultury lub materialne wytwory człowieka jako część kultury. Wycinek tym różni się od aspektu, że zbiór cech, które mu przysługują, konstytuuje go w odróżnieniu od innych wycinków (części), przy czym takiego zbioru cech nie posiada żaden z pozostałych fragmentów całości. Ponadto jeżeli coś stanowi wycinek, to nie nadaje się do uogólniania, jeżeli zaś stanowi aspekt, to nadaje się do uogólniania i przenoszenia z jednego wycinka na inne.

Co do partykularnego pojęcia kultury, jakim posługują się kulturoznawcy, aby wyznaczyć przedmiot swoich badań, np. pojęcia kultury

⁵³ S. Pietraszko, *Przedmiot teorii kultury*, s. 26.

⁵⁴ Można tu nawiązać do dystrybutywnego i kolektywnego rozumienia nazw.

współczesnej czy kultury artystycznej, to nie nadaje się ono do roli pojęcia integrującego, ponieważ przesuwając poza granice kulturoznawstwa to, czym faktycznie kulturoznawcy się zajmują. Jeżeli kulturoznawcze pojęcie kultury chce się wyznaczyć tak, by uwzględniało faktyczny stan kulturoznawstwa, to nie można ograniczać go tylko do pewnej części faktycznie badanego przedmiotu. Inna jest sytuacja, gdy chodzi o projektowanie nowego sposobu rozumienia kulturoznawstwa, można wtedy próbować wyznaczyć przedmiot tak, by obejmował jedynie wycinek tego, co dotąd uchodziło w różnych szkołach za przedmiot kulturoznawstwa; będzie to już jednak inne kulturoznawstwo. Takie węższe pojęcia kultury, jak kultura współczesna, mogą pełnić rolę integrującą, bo każde z nich odznacza się pewnym stopniem ogólności, jednak w zakresie ograniczonym jedynie do wycinka, który obejmują.

Literatura

- Baldwin E., Longhurst B., McCracken S., Ogborn M., Smith G. (red.), *Wstęp do kulturoznawstwa*, tłum. M. Kaczyński, J. Łoziński, T. Rosiński, Zysk i S-ka, Poznań 2007.
- Bauman Z., *Płynna nowoczesność*, Wyd. Literackie, Kraków 2006.
- Bauman Z., *Ponowoczesność jako źródło cierpień*, Sic!, Warszawa 2000.
- Bronk A., *Metoda naukowa*, „Nauka” 1/2006.
- Chettiparamb A., *Interdisciplinarity: a Literature Review*, The Interdisciplinary Teaching and Learning Group, Subject Centre for Languages, Linguistics and Area Studies, School of Humanities, University of Southampton, Southampton 2007; <https://www.llas.ac.uk/resources/3219> [2.01.2015].
- Chmielecki K., *Od cultural studies do visual cultural studies. Tendencje rozwoju refleksji kulturoznawczej w odpowiedzi na zwrot obrazowy*, w: A. Pankowicz, J. Rokicki, P. Plichta (red.), *Tożsamość kulturoznawstwa*, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008.
- Kamiński S., *Nauka i metoda. Pojęcie nauki i klasyfikacja nauk*, TN KUL, Lublin 1992.
- Kamiński S., *O typach desygnatów terminu nauka*, w: idem, *Nauka i metoda. Pojęcie nauki i klasyfikacja nauk*, TN KUL, Lublin 1992.
- Kłoskowska A., *Kultura masowa. Krytyka i obrona*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2011.
- Kmita J., *Późny wnuk filozofii – referat z okazji trzydziestolecia kulturoznawstwa w Poznaniu*, w: idem, *Późny wnuk filozofii. Wprowadzenie do kulturoznawstwa*, Bogucki Wyd. Naukowe, Poznań 2007.
- Kostyrko T., *O kulturze artystycznej*, Centralny Ośrodek Metodyki Upowszechniania Kultury, Warszawa 1985.
- Kozłowski J., *Narodziny i rozwój dyscyplin naukowych*, <http://kbn.icm.edu.pl/pub/kbn/sn/archiwum/9601/kozlow.html> [6.08.2010].
- Ku drugiej nowoczesności: refleksyjna tożsamość w sieci*, „Kultura Współczesna” 1/2004, <http://www.kulturawspolczesna.pl/archiwum/2004/1> [23.12.2014].

- Kultura artystyczna jako znaki czasu*, „Kultura Współczesna” 2/2004, <http://www.kulturawspolczesna.pl/archiwum/2004/2> [23.12.2014].
- Mathews G., *Supermarket kultury. Globalna kultura – jednostkowa tożsamość*, PIW, Warszawa 2005.
- Mencwel A., *Kulturologia polska XX wieku*, <http://www.kulturologia.uw.edu.pl/page.php?page=wstep> [2.07.2015].
- Morrison J.L., *Conceptual Integration in Online Interdisciplinary Study: Current perspective, theories, and implications for future research*, „The International Review of Research in Open and Distributed Learning” 4(2)/2003, <http://www.irrodl.org/index.php/irrodl/article/view/154/235> [2.01.2015].
- O nowoczesnej i ponowoczesnej kulturze artystycznej*, „Kultura Współczesna” 3/2000, <http://www.kulturawspolczesna.pl/archiwum/2000/3> [23.12.2014].
- Ostreng W., *Science without Boundaries: Interdisciplinarity in Research, Society and Politics*, University Press of America, Lanham 2009.
- Pietraszko S., *Przedmiot teorii kultury*, w: idem, *Kultura. Studia teoretyczne i metodologiczne*, Atla 2, Wrocław 2012.
- Problemy polskiej recepcji postmodernizmu*, „Kultura Współczesna” 3–4/1996, <http://www.kulturawspolczesna.pl/archiwum/1996/3-4> [23.12.2014].
- Przedmiot*, w: A. Podsiad, Z. Więckowski (oprac.), *Mały słownik terminów i pojęć filozoficznych dla studiujących filozofię chrześcijańską*, PAX, Warszawa 1983.
- Repko A.F., *Interdisciplinary Research: Process and Theory*, Sage, Los Angeles 2008.
- Rokicki J., *Wprowadzenie*, w: A. Pankowicz, J. Rokicki, P. Plichta (red.), *Tożsamość kulturoznawstwa*, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008.
- Socjologiczne diagnozy nowoczesności*, „Kultura Współczesna” 2–3/2001, <http://www.kulturawspolczesna.pl/archiwum/2001/2-3> [23.12.2014].
- Sójka J., *Kulturoznawstwo – od znawstwa do dyscypliny naukowej*, „Nauka” 4/2005.
- Spółczesność sieciowa i cyberkultura: teorie i interpretacje*, „Kultura Współczesna” 1/2005, <http://www.kulturawspolczesna.pl/archiwum/2005/1> [23.12.2014].
- Szlendak T., *Leniwe maskotki, rekiny na smyczy. W co kultura konsumpcyjna przemieniła mężczyzn i kobiety*, Jacek Santorski & Co, Warszawa 2005.
- Walczak M., *Między dyscypliną a badaniami interdyscyplinarnymi: uwagi o metodologicznym statusie kulturoznawstwa*, „Roczniki Kulturoznawcze” 1/2010.
- Znanięcki F., *Rzeczywistość kulturowa*, tłum. J. Wocial, w: idem, *Pisma filozoficzne*, t. II, PWN, Warszawa 1991.
- <http://antonymy.net/antonim/integracja> [31.12.2014].
- http://katalog.czasopism.pl/index.php/Kultura_Popularna [23.12.2014].
- <http://synonim.net/synonim/integracja> [31.12.2014].
- <http://www.knok.pan.pl/index.php/posiedzenia/79-posiedzenie-knok-z-26-maja-2010> [23.12.2014].
- <http://www.kulturawspolczesna.pl/> [22.12.2014].
- <http://www.kulturologia.uw.edu.pl/> [4.12.2014].
- <https://sites.google.com/a/uaberta.ca/rick-szostak/research/about-interdisciplinarity/definitions/defining-instrumental-interdisciplinarity> [27.12.2014].